

ҚР ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ АКАДЕМИЯСЫ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ № 48 МЕКТЕП-ЛИЦЕЙ

MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
L. N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY
INTERNATIONAL TURKIC ACADEMY
A. BAITURSYNOV SCHOOL-LYCEUM № 48

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ОҚУЛАРЫ – 2022
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ
ЖӘНЕ ЖАҢА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК САБАҚТАСТЫҒЫ»
халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS
of the international scientific and practical conference
«THE SCIENTIFIC HERITAGE OF AKHMET BAITURSYNULY AND THE
INTELLECTUAL CONTINUITY OF NEW KAZAKHSTAN»

Астана қаласы

ӘОЖ 001
КБЖ 72
А 94

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакция алқасын басқарған: **Сыдықов Е.Б.**

Редакция алқасы: **Д. Қамзабекұлы, А. Бейсенбай, Қ. Маликов, Б. Әбдуәлиұлы** (дәстүрлі «А.Байтұрсынұлы оқуларының» үйлестірушісі), **Садықова З.Ж., Нүрәлиева С.С.**

А 94 **Ахмет Байтұрсынұлы оқулары – 2022. «Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және Жаңа Қазақстанның зияткерлік сабақтастығы»** атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2022. – 322 б.

Proceedings of the international scientific and practical conference «**The scientific heritage of Akhmet Baitursynuly and the intellectual continuity of New Kazakhstan**». – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2022. – 322 p.

ISBN 978-601-337-709-4

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде өткізілетін дәстүрлі «Ахмет Байтұрсынұлы оқулары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция биылғы 2022 жылы А.Байтұрсынұлының туғанына 150 жыл толуына арналды. Жинақта отандық зерттеушілермен қатар, түркі тілдес елдер ғалымдарының тіл, әдебиет, тарих, әдістеме салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланып отыр.

ISBN 978-601-337-709-4

ӘОЖ 001
КБЖ 72

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2022

4. Şen, Hilal (2014), “Ahmet Baytursinov ‘Edebiyet Tanıtқыш’ (Dil İncelemesi-Metin- Dizin)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Erzurum.
5. Ahmet Baytursinov (2003), Edebiyet Tanıtқыш, Almatı: “Atamura”.

ҰЛТТЫҚ СӨЗ ӨНЕРІ ҺӘМ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАСЫ

*ТҰРЫСБЕК Р.,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
профессоры, филология ғылымдарының
докторы,
Астана, Қазақстан*

Кіріспе. Ұлт тәуелсіздігінің тарихы мен тәжірибесі арғы арналарға тартады. Жіті ден қойсақ, азаттық арқауы, бостандық таңбасы танылады. Ел бірлігі, жасампаздық жолы, өркендеу өрістері де айқын аңғарылады. Білге қаған тұсында (Ү-ҮІІ ғ.ғ.): «Ел болып бірігуден асқан бақыт жоқ» деген арман-аңсарлар алға шықты. Күлтегін ескерткішінде: «Мәңгілік Ел» мұраттары қозғалды. Қазір - «Мәңгілік Ел» жалпыхалықтық тұғырнамасы қалыптасты. «Мәңгілік Ел» монументіне - ҚР Мемлекеттік сыйлығы берілді. Қазақстан моделі - Бейбітшілік пен келісім! Бірлік пен береке – татулық пен тұтастық, жасампаздық негізі!

Ұлт тарихының арғы-бергі кезеңдерінде елдік мұрат-мүддеге қызмет еткен тұғырлы тұлғалар шоғыры жарқырай көрінеді. Арыдағы арналарды айтпағанның өзінде, Қорқыт, әл-Фараби, Ж. Баласағұн, М. Қашғари, Қ. А. Ясауи, Шоқан, Ыбырай, Абай, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Т.Рысқұлов, М.Шоқай, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С.Мұқанов, Ғ. Мүсрепов, Ғ. Мұстафин т.б. өмірі мен кезеңі, қоғамдық қызметі мен шығармашылық мұралары ерен еңбектің, өшпес өнегенің үздік үлгілері. Анығында, ел-жерді қымбат қазына санап, ұлтқа қызмет етуді асыл арман, басты борыш санаған Олар, білім-ғылымның барлық салаларында ерен еңбек етті. Ұлтқа қызмет ету – болашаққа қадам, келелі келешек жолындағы нақты әрекет, сүбелі үлес екенін жан-жүректерімен танып-түсініп, терең сезінді. Осы орайда, Ә. Бөкейханның: «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын да алып жүре алмайды», немесе А. Байтұрсынұлының: «Сөздің ең ұлысы – тарих...Ел - бүгіншіл, менікі - ертең үшін»,-деген қағидатты Һәм қанатты сөздерінде даналық та, ғибратты ұлағат та кең түрде көрініс береді. Тарих мәні, өмір тағылымы осы.

Зерттеу әдістері. Ұлттық мұратты ұлықтаған, елдік мүддеге қызмет еткен, Алашты ардақтап, адамдық диханшысы деңгейіне көтерілген - Ахмет Байтұрсынұлы тарих зердесін жаңғыртуға, халық санасын қалыптастыруға, қазақ руханиятын дамыту ісіне ерен еңбек етті. Ұлтқа қызмет ету мұратын, үлгілі үрдісін кең көлемде көрсетті. Хакім Абай дәстүріне адалдық танытты.

Алашшыл жүрегі, елшілдік ұраны - «Маса», «Қырық мысал» еңбектерінен кеңінен көрініс тапты. Ал, «Қазақ» газеті арқылы ел-жер тарихы мен тағдырын, білім-ғылым ісін, мәдени-рухани арналарды, мектеп пен тәлім-тәрбие мәселелерін елдік мұрат-мүдде тұрғысынан сөз етті. Бұдан байқалатыны: ұлтқа қызмет ету, елдік мүддеге адалдық таныту - кәделі де сауапты іс болса, А.Байтұрсынұлы бұл бағытта жұртқа қажетті, келешекке қатысты азаматтық-патриоттық Һәм елдік-ерлік дәстүрді, өршіл рух пен өшпес өнеге үлгісін көрсетті. «Қазағым – елім!»,-дегенді бар дауыспен айтып, жан-жүрегін жайып, көңілін ашық ұстады. Ұлттық сөз өнеріне кең өріс ашып, әдеби-теориялық бағытын айқындады. Біліми-ғылыми Һәм шығармашылық мұраларында (мысалы, «Тіл құралы», «Баяншы», «Әліппе», «Оқу құралы», «Сауат ашқыш», «Ер Сайын», «23 жоқтау», «Қазақтың бас ақыны», «Әдебиет танытқыш» т.с.с.) ұлттық мұратты, елдік мүддені бәрінен де жоғары қояды. Ұлт руханиятына қызмет етуді - асыл мұрат, басты борыш етеді.

Маңыздысы, әрине ұлт руханиятына кең өріс ашты. Елді ағарту жұмысына тартты. Ұлт жаны – тілді тұғыр етті. Бұл бағыттағы: «...біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлауымыз керек», - деген ұстанымға табан тіреді. Нәтижесінде, әліпби дайындап, оқу құралы мен оқулықтар жазып, тіл-әдебиет бағытында ерен еңбек етті. «Ұлт ұстазы» атанды. «Қазақ тіл білімінің атасына» айналды. «Қарқаралы құзырхатын» ұйымдастырды. «Қазақ» газетінің редакторы болды. «Маса», «Қырық мысал» жинақтары арқылы ұлт мұратын, елдік мүддені қозғады.

Ұлт руханиятының корифейі, әлемдік тұлға – Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы отандық және шетелдік ғалымдар ізденістері мен еңбектерінде кең түрде қарастырылып, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар аясында жан-жақты зерттеле беретіні анық. Ұлт ұстазының мерейтойы – ЮНЕСКО көлемінде және еліміздің барлық өңірлерінде атап өтіледі. Париж бен Ыстамбұлда біліми-ғылыми бағыттар бойынша іс-шаралар ұйымдастырылып, Түркістанда Халықаралық конгресс өтеді. Қостанай облысында инфрақұрылымдық және мәдени-рухани жобалар жүзеге асырылады. Көптомдық еңбектері жарық көріп, жұртшылыққа жол тартады. Жас ғалымдар мен зерттеушілер әр қырынан қарастырып, ғылыми айналымға түседі.

Алаштың қайраткер-қаламгерлері арасында – Ахмет Байтұрсынұлы есімі мен еңбегі, ұлт руханиятына қосқан сүбелі үлесі айрықша аталады [1].

Талқылау. Алаш мұратына жіті көз салсақ, А.Байтұрсынұлы мұрасы, оның ішінде ұлт руханиятына қатысты еңбектері ерекше маңызға ие екендігі айқын аңғарылады. Атап айтқанда, «Қазақтың өкпесі», «Қазақтың бас ақыны», «Қазақша оқу жайынан», «Оқу жайы», «Білім жарысы», «Қазақ хәм түрлі мәселелер», «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері» т.т. көсемсөздер тақырып әр алуандылығымен, қоғамдық хәм кезеңдік мәселелерді тап басып көрсетумен, ел-жер, ұлт пен тарих, адам еңбегі мен өмір тұрмыстарын, дәстүр мен дінді сергек саралап, зерделі түйін-тұжырымдар жасауымен мәнді болып табылады. Қазақ руханиятын - А.Байтұрсынұлы қоғамдық, әлеуметтік хәм білім-ғылым ісіндегі ерен еңбектерімен жан-жақты байытты. Ел әдебиетіне сүбелі үлес қосты. Ұлт руханиятын біліми-ғылыми тұрғыдан бекітіп, дамыта түсті. М.Әуезовше айтсақ: «Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран - «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын» [2].

А.Байтұрсынұлының мұрасы, ондағы ұлттық мұраттарға, елдік мәселелерге арналған ерен еңбектері қазіргі кезеңде де ұнамды үрдістермен сабақтастық табатынын айту абзал. Айталық, «Қазақтың өкпесі» - ел-жер тарихы мен тағылымының терең де тәлімді сырларын алға тартады. Халықтық қадір-қасиетіміз еркін көрініс береді. Озат та озық дәстүр өнегелеріміз, тәлімді тәжірибелеріміз көпке үлгі етіледі. Сөйте тұра, қазақ жері, оны игеру мен иемдену мәні, білім-ғылым ісі, өнер мұраты т.с.с. меңгеру мен дамытуға келгенде тым сылбыр да салғырт әрі бейқамдық байқалады. Өзгеге еліктеу, ілгері ұмтылысы да баяу, салғырт-ақ. Көсемсөзде осыған мән беріледі. Оның мән-жайын былай білдіреді: «Біздің заманымыз - өткен заманның баласы, келер заманның атасы. Атадан алған мирасымыздың жайы мағлұм, балаға бұл қалыпта тұрып не мирас қалдырмақпыз, оны болжауға да артық әулиелік қажет емес. Көп жұртта да ғылым, өнер кем, бәрі қарайлас, тең заманда қазақ та қалт-құлт етіп, өз алдына хан болып жүрді. Хандары да, халқы да ғылым, өнерді керек қылмаған. Бірімен бірі жауласып, басқа берекелі жұмыс ойланбаған. Өзге жұрттар ілгері басқанда, қазақ кері басқан...

Қазақтың әлі күнге жерден қол үзбей отырғаны – жер қазыналық болғандықтан. Бүгін тойғанына мәз болып, ертеңісін ұмытқан қазақ бүгін жерін сатып, тойып, ертең тентіреп кетер еді. Жер жалдаған қазақ аз ба? Жерді жалдаудан тартынбағандар, сатудан да тартынбайды... беті жаманның айнаға өкпелеуі жөн бе? Ниеті жаманның аллаға өкпелеуі жөн бе? Талап жоқ, үміт мол бір халықпыз...

Ата жолдасы – надандық, өнерсіздік қазір қазақтан айрылатын емес. Надандықтың кесепаты әр жерде-ақ маңдайымызға тисе де, ата жолдасымыз болған соң, біз де қиып айрылмай-ақ келеміз. Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, жаралы жерде жолдан

қағылғанмыз – бәрі надандық кесапаты» [3. 138 -140]. Бұл – ел-жер жайы, өмір шындығы, уақыт тынысы еді.

«Қазақтың бас ақыны» - Абай Құнанбаевтың өмірі мен өнегесіне, шығармашылық мұрасына арналады. Ақындық мұрат пен өнер тағлымдары кең көлемде сөз етіледі. Ұлттық сөз өнері – Абайдың ақындық мұрасымен, өмірбаяндық дереккөздерімен, отбасылық, өскен орта ерекшеліктерімен табиғи байланыста баяндалады. Бастапқы тұста: «...Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, Олар сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Кей сөздерін ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі», -деп ақын мұраты мен мұрасына жіті ден қояды. Сыртқы әсер, ішкі түйсік, мән-мағынасына да баса мән береді. Тіпті: «...Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік», - екеніне де кезеңдік көріністері мен уақыт рухы тұрғысынан назар аударады. Сөз асылын саралап, қадірі мен қасиетін, құдіретті сыр-сипаттарын да анық айтады. «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» танып-түсінуге мән береді. «Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп», ақыл-парасатқа кең өріс ашатын қасиет, сырына да еркін енеді. Кезекті тұста: «...Абай өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, ағы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз», - деп өмір шындығы мен уақыт рухын тереңнен толғайды. Ақындық өнердің даналық пен даралықтан тұратынын, сирек құбылыстар қатарына жататынын да тап басып көрсетеді. Білім мен ғылымның мән-маңызын кең түрде ашады. Ой түйінінде: «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» дейді. Абайдың мұрасы мен мирасын, ақындық өнерін, ондағы өнегелі ұлағат пен өрнекті сөздерін көпке үлгі ету, кең көлемде насихаттау баршаның ісі екенін де негізгі назарға алады.

Мұның бәрі-баршасы, сайып келгенде – Абайдың ақындық өнерін жан-жақты танып-білу, оқып-үйрену, үлгі-өнеге ету болып табылады. Автор Абай өнерін, шығармашылық мұрасын кең көлемде сөз ету, тағылымды тұстарын баяндау арқылы ондағы құнарлы ойға, көркемдік пен шеберлік сырларына қалың көптің назарын аудару. Сол арқылы ұлттың бас ақынының басым бағыттарын, сөз өнеріндегі орын-үлесі мен ерекшеліктерін жіті бақылап, сергек саралап, байыпты бағалайды. Абай әлемі бар қырынан айқара ашылып, ұлт мұраты мен ұрпақ қамы, тәлім-тәрбие арналары, келешек келбеті кеңінен көрініс береді.

Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық мұратты ұлықтаған, елдік мәселелерге еркін бойлаған тұсы – білім-ғылым ісінен көрінеді. Бұл бағыттағы бірқатар көсемсөздерінен («Қазақша оқу жайынан», «Оқу жайы», «Білім жарысы», «Білім жарысы хақында», «Оқыту жайынан», «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері» т.т) оқу-ағарту ісінің алыс-жақын жерлердегі түрлі тәжірибелері, артық-кем тұстары, өзекті мәселелері тілге тиек етіледі. Мәселен, «Қазақша оқу жайынан» атты көсемсөзде оқу-ағарту ісінің бастау көздері, бала оқыту мен жас ұрпақ тәрбиесі, мектеп пен мұғалім мәртебесі, оқулық пен қосымша құрал, бағдарлама т.т. келелі мәселелер нақты жағдайларға байланысты сөз болады. Автор алғашқы тұста бала оқытуға қатысты бағдар беретін – бағдарлама (жосық) жайын қозғайды. Елдегі ауыр ахуал, оқу-білімге көзқарастың төмендігі – бағдарламадан тыс әліппенің тапшылығынан, өзге де пәндер(есеп, дін, жағрафия, тарих т.т.) жолға қойылмағандықтан, оқу ісінің қиын тұстары бары көпке жария үлгіде жеткізіледі. Алдымен бала оқытатын кітаптар тізбесі жасалу қажеттілігі көрсетіледі. Оқу-білім ісі, жас ұрпақ тәрбиесі – оқулық һәм оқу құралдары төңірегінде кең өріс алады. Мақсаты мен маңызы айқындалады.

Оқу-білімнің маңыз-мәні – «Оқу жайы» атты көсемсөзде әр бағытта байытылып, адам мен оның еңбегі арқылы кеңінен көрсетіледі. «Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші» деп (Сонда, 178 бет) оның мысал-дерегі болмашыға бергені, келесі кезекте өзіне әлденеше есе зорайып, қымбатқа түсетінін, әр нәрсенің парқы-нарқы барын назарға алу арқылы оқу-білімнің маңызын ашады. Оның үстіне оқу-білімнің дұрыс жолға қойылмағаны, оқу бағдарламасы мен кітаптардың

тапшылығы, мұғалімдердің өмір-тұрмысының төмендігі т.т. өмір, уақыт шындықтарымен сабақтастықта сөз етіледі. Оқу һәм оқыту ісі, қазақша һәм орысша оқу жайы да кезеңдік көріністермен байланысты өріс алады.

Білім-ғылым һәм өнердің танымдық-тағылымды тұстары – «Білім жарысы» еңбегінен көрініп, оның қалың көпке рухани әсері жан-жақты айқындалады. Автор білім бәсекесінің алыс-жақын елдердегі үлгі-өнегесін, адам мен оның өміріне, еңбегіне қатысты тұстарын кең көлемде ашады. Еуропалық үлгілерді, Нобель сыйлығының мәнін кеңінен ашып, сол арқылы адамзат дамуын, білім-ғылым өресін, өркениет ісін алға тартады.

Бұдан басқа - ас, бәйге туралы ойлар ортаға салынады. Онда да байлық, ас та төк әрекеттер алдыға шығатыны ойға оралады. Автор алыс-жақын елдердегі білім жарысын, маңызды тұстарын назарда ұстап, оның ұлтқа қатысты жағына да тоқталады: «Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі, оқу үйренетін орындар сайлы болуы керек, екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі – білім жарысы» екені анық аталады.

Бұдан басқа - «Оқыту жайынан» оқу-білім ісіндегі: байыпты бағдарлама, оқу құралы һәм мұғалім төңірегінен ой қозғайды. «Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді» дегенді де негізгі назарда ұстайды. Автор осы жайларға мән бере келіп: «Қазақ мектебінде оқу үш жылдық болуы қолайлы» дегенді де қолдайды. Оның бәрін белгілі тәртіп, жүйемен жүзеге асыру - әрбір адамнан, әсіресе мұғалім мәртебесімен байланыстырады.

Елдік мұратты қалыптастыру, халықтық қасиеттерді қадір тұту, жас ұрпақ тәрбиесіне ден қою – «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері» сынды көсемсөздерде оң бағыт алады. Оқу-білім жүйесі, мектептің халыққа жақындығы, жас ұрпақ білімді – ана тілінде алу қажеттілігі уақыт талаптары тұрғысынан сөз етіледі. Бастауыш мектепте ұлт тілінде оқылатын – оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, шаруа кәсіп, жаралыс жайы айрықша атап көрсетіледі. Қыр мектебі мен қала мектебінің ортақ белгі һәм ерекшеліктері көрсетіледі.

«Мектеп керектері» - жас ұрпақты ана тілінде оқыту, мұғалім мәртебесін арттыру, оқу бағдарламасы мен құралдарды дайындау жайын кеңінен қозғайды. Мектеп мәселесінде – жас ұрпақты ана тілінде оқыту, кішкене кезден ой-санасына елдік-халықтық қасиеттерді сіңіру отанға, жерге, еңбекке сүйіспеншілігін қалыптастыру т.с.с. аса кәделі, игілікті істер қатарына жатады. Автор мектеп мәселесін көтеру негізінде оны оқу-ағарту орны ғана емес адамдық һәм азаматтық қасиеттердің қастерлі ордасы екеніне мән береді. Игілікті істер мен ізгілікті қадамдардың ортақ арнасы, ең негізгісі жас ұрпақтың елдік мүдде төңірегіндегі алғашқы ұғым-түсінігі қалыптасатын, жастық кезеңі мен достық сырларын, адамгершілік асыл мұраттарды еркін сіңіретін аяулы орта, ыстық ұя екендігі көрсетіледі. Мұның бәрінен, сөз жоқ оқу-білім, өнер мұраттары айқын аңғарылып, қоғамның қымбат қазынасы – адам мен оның еңбегіне құрмет пен тағзым терең танылады. Ұлттық болмысты сақтау, сана кемелденуі де осыны мақсат етеді.

Бұдан, әрине: «Ойы оянып, санаға сана қосып, ел тағдыры жайлы ойланған да, Ахмет, ең алдымен, сол елдің өзімен тілдесуді, олардың жай-күйі жайлы көргендері мен ойларын ортаға салуды, болашақ жөніндегі ұғым-түсініктерін бөлісуді парыз санайды» [4, 108-109]. Оның үстіне, жинақтап айтқанда: «Ахмет Байтұрсыновтың ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы болашаққа сенген үміт-арманы – баршасы осы ұлы миссияны орындауға, туған халқы үшін қасық қаны қалғанша қалтқысыз қызмет етуге арналған» [5,29].

Алаш ардағы А. Байтұрсынұлының ел әдебиетіне қосқан сүбелі үлестерінің қатарында - фольклорлық мұралары бөлекше арна құрайды. Айталық, «Ер Сайын» жыры (Мәскеу, Күншығыс баспасы, 1923) – Шоқанның досы, орыс ғалымы Г.Н. Потанинге тарту ретінде жарық көрді. «Қазаққа Потаниннің аты ардақты», - деген өлең жолдарынан да жақын тұту, рухтас мұрат пен терең мәнді ортақ сырлар, бастысы адами борыш, лебіз-тілек кең көлемде танылса керек.

Ал, «23 жоқтау» (Мәскеу, 1926) – баһадүр батыр, би-шешендер сынды ел ардағына айналған танымал тұлғалардың елдік-ерлік шежіресі мен өмір-тағдырынан тұратын трагедиялық жырларды негіз етеді.

Анығында, А. Байтұрсынұлының ұстаз-ғалым, теоретик-эстетик сынды бірегей тұлғасын танытатын басты еңбектері қатарында – «Әдебиет танытқыш» (Ташкент, 1926) кең түрде аталады. Еңбектің тұтас табиғатынан ұлттық әдебиеттану ғылымының бастау арналары, әдіснамалық-көркемдік негізі, жанр жүйесі, терминдер мәні мен категориялары кең орын алады. Сөз сарасы, анықтығы мен дәлдігі, көрнектілігі мен тазалығына терең мән беріледі. Өлең өрісі, ағындары мен айшықтары, буын мен бунақ, тармақ пен шумақ, ұйқас мәні кең түрде көрсетіледі. Эпос – әуезе, лирика – толғау, драма – айтыс түрінде көрініс берсе, ішкі бөліктері – заманхат, өмірбаян, көсемсөз түрінде кездеседі. Халық әдебиеті – аңыз-әңгіме, ертегі, жұмбақ, жаңылтпаш, немесе: батырлар жыры, тарихи жыр, айтыс, өлең, толғау, терме болып бөлінеді. Мақал-мәтел, тақпақ, ділмар сөз (афоризм) жеке берілсе, келесі кезекте – беташар, жар-жар, той бастар, жарапазан, неке қияр бөлек аталып, мәні мен нәріне кең орын беріледі.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу жайы – діндар әдебиеті, сындар дәуір әдебиеті болып жүйе құрайды.

Діндар әдебиетіне – мақтау, даттау, насихат, мінәжат, хисса, хикаят жатса, сындар дәуіріне: ұлы әңгіме – роман, ұзақ әңгіме – повесть, әңгіме – кірмек болып аталады. Лирика жайынан – толғау, марқайыс толғау, намыстаныс толғау, сұқтаныс толғау, немесе: мазақ, мысқыл, әзіл, сықақ түрлері де кездеседі. Қысқасы, «...»Әдебиет танытқыш» еңбегінде зерттеу объектісі етіп қазақ ауыз әдебиетін, қазақ жазба әдебиетін, оның сан алуан үлгілерін алған» (Р. Нұрғали). Демек, А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегі арқылы ұлттық сөз өнерін қазақы болмыс аясында қарастырып, мәнді-нәрлі тұстарына ден қойып, жалпақ жұртқа ортақ ұстанымды негіз етіп, жүйелі де нанымды сөз етеді.

Нәтижелер. А. Байтұрсынұлының ұлт алдында атқарған қызметі, алашшыл-елшіл жүрегі – ұлттық сөз өнеріне сіңірген сүбелі үлесінен кеңінен көрініс береді. БАҚ жүйесінде де ерен еңбек етті. Осы орайда, «Ақ жол» газетінде елдік мүдде, ортақ мәселелерді өткір көтеріп, қозғауы - маңызды құбылыстардың бірі болса керек. Басылым бетінде Басқарма - «Ақаңның юбилейі туралы» мақала басты. Онда: «...Орысқа жақындасып, Еуропа тәрбиесін алған қазақ оқығандары өз халқына қарамай жатқандығын жеңіл көріп, шын қорқытып, кеңсеге кіріп, хукіметке жағынып, адам атанып жүргенде, оқудан шығысымен қырдағы қалың қазақтың ішіне барып, бар білгенін қазақ балаларына үйретуге ынта қылып, қазақтың қара тілін сақтап, қайта түзей беруге қам қылған Ақаң еді.

Ақаң ұлт матбұғатының көзін ашпағанда, ескі елдігімізден ерініп, қоңсы кент «ағайындардың» біріне табынып, табиғи таңбадан атанып кететін едік.

Қазақтың дыбысына, сөзіне арнап, әліппе шығарып, тіл һәм оқу құралын шығарып, қазақтың жалпақ тілін қаламға үйреткен Ақаң еді. Ұлт ісі дегенді ескерген адам болмай, қазақ қиыншылыққа кез болғанда, бостандыққа жол көрсеткен Ақаң еді», - деп жазды [6]. Жұрт алдындағы ерен еңбегі аталды.

Осы кезде М. Әуезов «Ақаңның 50 жылдық тойы (юбилейі)» атты мақала жазып, ұлт мақтанышы, руханият ісінің көшбасшысы қатарында екенін ашық айтты: «...оқыған азаматтың тұңғышы, алғашқы шыққан көсемі болған Ақаң арналған тұңғыш той. Ой ойлаған қазақ баласының жүрегіне жылы тиетін қуанышты істің бірі. Әркімнің қалқыған жырмен оятып, өткен күндерін есіне түсіретін көп істің ішіндегі істің ірісі.

Ақаңның майданға алғаш жыры шығып, әдебиет, саясат жолында жол бастаған күндері бәріміздің де есімізде, кешегі күні оқушы болып, соның тәрбиесінде жүрген күндерімізді көз алдымызға елестетеді. Ақаңның қазақ оқушысының ойы мен пікірін тәрбиелеген заманынан бір ай ұзағанымыз жоқ. Кешегі күндерге шейін, бәріміз де жетегінде келгенбіз.

Қаламнан туған өсиеті, үлгісі әлі есімізден кеткен жоқ...» [6].

Алаш мұраты, өмірдегі қарыз-парыз да осында емес пе?

Анығын айтсақ: «...Ахмет Байтұрсынов өз арманы жолында арыстанның аузына, зымыстанның түбіне бара жүріп, халқына қалтқысыз еңбек сіңіре білді. Елдің арасына алалық кіргізетін айтыс-тартыстан аулақ тұрып, тек қана ұлттық мүддеге қызмет етті. Кеңес үкіметімен мәмілеге де сол үшін барды. Ақ пен қызылға бөлініп, бір-бірін бүріп тастағалы тұрған үзеңгілестерін аман сақтап қалғысы келді. Бай мен жарлыға бөлініп, барынан айрылып қалғалы тұрған халқының ұйытқысының бұзылмағанын көздеді. Патша кезінде де жан аямай қолға алған ағартушылық реформаны жаңа жағдайда жалғастыра беруге тырысты. Сол үшін де ағарту комиссары болуға келісті. Сол арқылы ұлттық оқу-білім, мәдениет, өркениетті дамыту ісіне ешқашан естен шықпастай мәңгілік үлес қосып үлгерді» [7, 403]. Ұлтқа қызмет ету – «...істің ірісі» (М. Әуезов) еді.

Бұдан шығатын түйін, ұлтқа қызмет ету – жанкештілік пен жауапкершілікті қажет ететін, әрі абыройлы, әрі кәделі де сауапты іс. Асылы: «...Ұлттық менталитет – ұлттың санасының биіктігі, өзіндік даналығы, оның жедел дамуының қуат көзі. Қазақстан халқын рух биіктігіне жетелеуге; қазақ қалпын, оның мінезін жаңа заман арнасында көштен қалмайтындай етіп қалыптастыруға, зиялылықты ту етіп, ұлт қамын өз қамымен қатар ойлайтын ел азаматтарының бәрі міндетті. Пассионарлыққа жеткен елдердің құпиясы - адам факторы, таңдау еркіндігі мен оны айқындаудағы сенімділік» [8, 41].

Анығында, А. Байтұрсынұлы XX ғасырдың бастапқы тұсында азаттық идеясын жақтап, елдік мүддені бар асылдан да жоғары қойды. Ұлт мұраты мен ұрпақ қамын алға шығарды. Елдің азаматтық санасын оятуға қызмет етті. Осы орайда, әрине : «Ахмет Байтұрсынов шығармашылығы XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің даму тарихындағы биік белес болып қала бермек» [9, 82].

Бұдан байқалатыны, Алаш ардақтысы А. Байтұрсынұлының ұлт мұратына адалдығы мен елдік мүддеге шынайы көзқарасы, жауапкершілігі мен жанашырлығы: «...Басқадан кем болмас үшін, біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек. Бай болуға – кәсіп керек. Күшті болуға – бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек», - деген мәні жоғары, мағынасы терең, тағылымы мол сөздері қазір де өзекті болып табылады. Демек, мұның өзі: «...Еліне, ұлтына, келешек ұрпақ – біздерге осыншама ғибратты ғылыми негізі толық дәлелденген ойларды асыл сөздермен нақтылап берген қазақ ұлтының ұлағатты ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының бұл істері зиялы қауымға үлгі болып қала бермек» [10. 199-200].

Тұтастай алғанда, ағартушы-ғалым, түрколог А. Байтұрсынұлы ұлт руханиятының жан-жақты дамып, кең өріс алуына сүбелі үлес қосты. Оқу-ағарту ісін дамытып, білім-ғылым жүйесіне кең өріс ашты. «Білім жарысы» жолға қойылды. «Білімнің бас құралы – кітап» айқындалды. «Оқыту жайынан» сөз қозғап, оқуға керек құралдар, оқу кітаптары көрсетілді. Оқыту ісіндегі шешуші тұлға – мұғалім орны айқындалып, артық-кем тұстары байыпты зерделенді. «Жақсы мұғалім мектепке жан кіргізеді...Мектептің жаны – мұғалім», - деп ұстаз ұлағатын, оқу-ағарту ісін, тәлім-тәрбие жайын кең түрде қозғады. «Ақжарылқап заман үшін!», - деп қайраткер-қаламгер Ш. Мұртаза анық-қанық айтқан еді. Келесі кезекте: «...Экономикалық байланыс, әрине, ауадай қажет. Ал руханият, мәдениет, ғылым дүниесі байланыспаса, тынысымыз тар, жан дүниеміз кемтар болмақ», - деп бастапқы көзқарасына мықтап табан тіреген-ді [11. 340]. Демек, ұлт руханиятына адалдық танытып, елдік мүддеге қызмет ету – асыл арман, басты парыз болып қала береді. «Арға тартпай – арман тұл, намыс кумай – мақсат тұл» (Ә. Кекілбай) екенін ескерсек, елдіктің басты сипаты да, ерлік шежіресінің құнды қырлары да осыған саяды. Кешеден жеткен – ғибрат, бүгінгі – өмір тағылымы осы.

Ұлт руханиятының мәні, елге қызмет ету мұраты – Елордада А. Байтұрсынұлының - 150 жылдық мерейтойының ашылу салтанатында да бар қырынан жарқырай көрінді. Қаламгерлер аллеясындағы - «Алаш қайраткерлері» ескерткішіне гүл қою рәсімі, одан кейінгі – «Ахмет Байтұрсынұлы – Алаштың рухани көсемі» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция жұмысында да елдік мүдде мен ұстаным мұраттары кеңінен көрініс тапты.

Ұлттық тіл мәні мен мұраты да айқындалды. Тіпті: «...Ахаң негізін қалаған тіл ғылымы оның есімін атауға тыйым салған кеңес дәуірінде де жаппай қолданыста болды» [12].

Қорытынды. Ақын-ағартушы, түрколог-ғалым А.Байтұрсынұлы мұрасы:

- елдік мұрат-мүддеге негізделуімен ортақ мақсаттарға қызмет етеді;
- ұлт руханиятының биік өлшемі – білім-ғылым ісі жоғары тұрады;
- оқу-білім, мектеп ісі – жас ұрпақтың өсіп-есеюінің, арман-аңсарларын жүзеге асыратын бірден-бір баспалдақ екендігі кең көрініс береді;
- адамдық һәм азаматтықтың оңды да ұнамды сипаттары – ақыл-парасат арқылы білім нұры мен ғылымның құндылығы айқын аңғарылады;
- мектептің жүрегі, жас ұрпақтың тірегі – мұғалім мәртебесі, руханияттың қайнар көзі – кітап, оқулық хақындағы ойлар мен толғаныстардан жауапкершілік жүгі, жанашырлық белгісі терең танылады;
- бастысы, ел әдебиетіне жіті ден қойды. Ұлт руханиятын қоғамшыл һәм елшілдік көзқарастарымен бекітіп, біліми-ғылыми тұрғыдан жан-жақты дамытып, азат елдің кемел келешегіне кең өріс ашты.

А.Байтұрсынұлы мұрасының елдік мүддені негіз еткен, көпке ортақ мақсаттар мен руханият ісіне табан тіреген тағылымды тұстары осыған келіп саяды. Асылы, руханият өрісіне жаңа бағыт, кең арна, тың тыныс беретін – ақыл-ой алыптары екені анық. Бұл қатардың бастауында, сөз жоқ ұлт руханиятын биік белеске көтерген, соңына мол мұра қалдырған, азаттықты ту еткен - Ахмет Байтұрсынұлы тұр. Мұны білген жөн. Әрі ел дамуы мен мүддесін ойлаған тұста, назарда болуы тиіс. Ұлттық мұрат, рухани жаңғыру бағыты да осында жатыр.

Ел әдебиеті тарихы мен руханият әлемінде – А. Байтұрсынұлы мұрасы, азатшыл-елшіл ұстанымдары айқын аңғарылып, өміршен үрдісі танылып тұрады.

Ой-сөз жүйесін түйіндер тұста, Ахаңа – Ахмет Байтұрсынұлына жүгінер болсақ, асылында: «...ісімізге жөн қарап, жоғымызды іздеуге, барымызды сақтауға» қадам жасау – басты бағыт, негізгі ұстаным болары хақ!

Ахаң айтады: «...Жұрт жұмысы құмырсқаның илеуіндей жұмыс сияқты. Құмырсқаша жабыла тынбай істесек өнеді.

...Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет етемін деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенінше қарап тұрмай, кірісіп істей берсе, ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы.

...Қазақ – жоқшы, жоғын іздеген қуғыншы!».

Бұл, Ахаң – Ахмет Байтұрсынұлы айтқан басты ақиқаттардың бірі. Сөз жүйесі, шындық сыры да осыған саяды. Мұның мәні мен мәнісі: бірлік негізі – тірлік! Істі – айқындау, жоқты – іздеу, барды – бағалау болып табылады. Жұрт жұмысын – құмырсқаша жұмылып, бірігу арқылы ерінбей-жалықпай еңбек ету; қолдан келгенше әрекет-қимыл жасап, еңбек көрігін қыздырып, жаңа бағыттарды айқындап, соны да тың тынысын ашу – ұлт дамуының қайнар көзі екенін анық айтады. Нәтижесінде: «Қазақ – жоқшы, жоғын іздеген қуғыншы!»,-деген ақиқатқа табан тіреп, қағидатты ойлардың маңызы ашылып, мәні айқындалады. Кешегі күннің шындығы бүгінгі кезеңнің бағыт, үрдісімен үндесіп, сабақтастық сипат алғаны да аңғарылады. Бастысы, тарихқа ден қойып, тағылым ету бар.

Қазіргі қоғамда: «Адамдар мемлекет үшін емес, мемлекет адамдар үшін!» ұстанымының алға шығуы, еңбекқорлық идеясын орнықтыру мен адами капитал жоғары болу қажеттілігінің өзектілігі толық танылды. Демек, мұның өзі: «Еңбек –бәрін жеңбек!» қағидасының ақиқаты мен шындық сырларының мәнін айқындай түседі. Жұрт жұмысы, еңбек мәні, өмір тағылымы кең түрде танылады. Ұлт мұраты мен руханият ісі алға шығады. Ел дамуының бір жолы, тынысы осы.

Анығында, ұлт руханияты Ахаң – Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы арқылы да жүйелі дамып, жарасымды жалғасын тауып, кеше мен бүгін байланысы, ортақ мұраттары негізінде кең өріс алуы – елдік мүдденің белесті биігін айқындап, жасампаздық жолын көрсетіп, дәстүр мен сабақтастық мәнін арттыратыны анық. Демек, ұлт руханияты мен А. Байтұрсынұлы мұрасы – елдік мүдде-мұратты айқындайды, тарих пен таным арналарын байытады, білім-ғылым ісіне кең өріс ашады, бастысы кеше мен бүгін байланысын бекітіп, нығайта түседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. –Қазақ әдебиеті (Энциклопедиялық анықтамалық). –Алматы: «Аруна», 2005. -112-113 бет; Байтұрсынұлы А. – Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық). –Алматы: «Қазақ университеті», 2006. – 215-248 беттер; Байтұрсынұлы А. – «Алаш» қозғалысы. –Алматы: 2008. -55-58 беттер; Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. –Алматы: «Мектеп», 2009. -153-208 бет.
2. Әуезов М. Аханның 50 жылдық тойы. –М.Әуезовтің 50 томдық шығармалар жинағы, 2 том. –Алматы: 1998.
3. Байтұрсынұлы А. Маса. – Алматы: «Раритет», 2005. -138-140 беттер
4. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: «Білім», 1995. -108-109 беттер
5. Нұрғали Р. Толғауы тоқсан қызыл тіл. – Алматы: «Үш қиян», 2009. -29 бет
6. «Ақ жол», 1923, № 270, 4 ақпан
7. Кекілбаев Ә. Дәуір дауысы.- Астана: Егемен Қазақстан,2016. - 592 бет
8. Мырзагелді К.Ұлт жетістіктері оның менталитетіне тәуелді // «Ақиқат», 2016, №11. - 41 бет
9. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 2-кітап. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 82 бет
10. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. - Алматы: Мектеп, 2009. – 199-200 беттер
11. Мұртаза Ш. Намыс найзағайы. - Астана, 2017. – 340 бет
12. Әбіш М. Алаштың рухани көсемі ардақталды. - «Егемен Қазақстан», 2022, 28 ақпан.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚОСТАНАЙДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КЛАСС¹⁹

*ӘБСАДЫҚ А.А.,
филология ғылымдарының докторы,
А.Байтұрсынұлы атындағы университет
профессоры
ХАСЕНОВА А.А.,
А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай
өңірлік университетінің магистранты*

А.Байтұрсынұлының алдымен Ақтөбе уезі Бестамақ болысындағы Арынғазиев мектебі, одан соңғы Әуликөл болыстық мектебінен кейінгі ұстаздық қызметі Меңдіғара болысындағы Орынбаев (Урунбаев) мектебінде жалғасады. Оның аталмыш мекемелерде қызмет еткені туралы тарихи дерек Торғай облысының статистикалық комитетінің 1899 жылға шығарған анықтамалық жинағында (1898 жылдың деректері бойынша шығарылған) көрініс тапқан (Памятная книжка... 1899, 52).

1902 жылы А.Байтұрсынұлы Ақмола, Торғай облыстары халық мектептерінің директоры болып бекітілген А.Е.Алекторовтың шақыруымен Омбыға аттанған уақытта ол Орынбаев мектебі мен Қостанай педагогикалық курсында ұстаздық етіп жүреді. Мұны біздер ағартушының өз қолымен 1902 жылдың 1 сәуір күні Қостанай қаласынан жазған өтінішінен көре аламыз (ГАТО, Ф.126, оп. 4, д.385, л.2). Оның өтініші Ақмола және Семей облыстарының халық училищелерінің директорына бағытталған (1 сурет).

¹⁹ Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің 2020-2022 жылдарға арналған гранттық қаржыландыруына ие болған «А. Байтұрсынұлының ауылдық мектептердегі ағартушылық және қоғамдық қызметі (жаңа архивтік деректер мен өлкетанушылық мағлұматтар, тұлғаның тыңнан табылған шығармалары негізінде)» атты Жоба негізінде дайындалды.